

Prof. Alicja Kulecka: Polskie państwo podziemne - kilka refleksji

Czy w tych dramatycznych chwilach sięgano myślą do doświadczeń tajnego państwa polskiego lat 1863-1865? - to pytanie zadaje prof. Alicja Kulecka w „Teologii Politycznej Co Tydzień”: Tajne Państwo.

W przestrzeni stu lat – drugiej połowy XIX i pierwszej XX wieku – wystąpiły dwa zjawiska określane w historiografii mianem polskich państw podziemnych. Pierwsze z nich stanowiło sekwencję działań, o charakterze politycznym i militarnym, w kierunku odzyskania niepodległości i odbudowy państwowości polskiej, wiążący się z istnieniem konspiracji cywilnej i zbrojnej na terytoriach Rosji, Prus i Austrii, wspierany przez społeczność polską na emigracji, drugie efekt szeregu czynności zorganizowanych przez upadające, na skutek klęski września 1939, struktury rządu sanacyjnego Felicjana Sławoja – Składkowskiego. Obydwa te zjawiska stanowiły ważne doświadczenie społeczne. Państwowość jest formą wspólnoty, umożliwiającą realizację potrzeb obywatelskich – poczucia bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego, gwarancji rozwoju intelektualnego i ekonomicznego, zapewnienia godnych warunków życia. Z jej istnieniem wiążą się zarówno prawa jak i obowiązki. Trudno wyobrazić sobie ustabilizowane i uporządkowane życie społeczeństwa bez dobrze zorganizowanego państwa. Upadek Polski Niepodległej we wrześniu 1939 r. okazał się doświadczeniem szczególnie bolesnym. Nastąpił bowiem po zaledwie dwudziestojednoletnim okresie istnienia państwa, na restytucję którego czekano aż sto dwadzieścia trzy lata. Towarzyszył

jej szok i pesymistyczne nastroje. Utrata państwowości we wrześniu 1939 roku, która nastąpiła na skutek przegranej wojny, będącej efektem ataku dwóch państw, stała się mobilizacją dla elit władzy do tworzenia struktur umożliwiających jej istnienie poza terytorium ziem polskich. Pierwszą strategię zachowującą administrację stało się przeniesienie działalności prezydenta, rządu i wodza naczelnego na obszar obcego, sojuszniczego państwa. Miało ono gwarantować ciągłość istnienia Polski Niepodległej. W świetle narracji Władysława Poboga-Malinowskiego, świadka i historyka tych wydarzeń, występującej w jego *Najnowszej historii Polski 1864-1945*, decyzja o kreowaniu struktury prowadzącej walkę z okupantem zapaść musiała bardzo szybko. Wynikało to z faktu, że rząd polski nie spodziewał się klęski wojennej na tak wielką skalę. Nie były prowadzone działania przygotowujące na wypadek utraty niepodległości. Na organizatora konspiracji wybrano generała Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza. Istotnym kryterium decydującym o podjęciu takiej decyzji stała się jego przeszłość legionowa jako żołnierza I Brygady. Zaufanie było więc budowane na fakcie bliskiej współpracy z Józefem Piłsudskim. W kilka dni po wyznaczeniu M. Tokarzewskiego na organizatora działalności konspiracyjnej przez wodza naczelnego Edwarda Rydza-Śmigłego, prezydent I. Mościcki był zmuszony zrzec się władzy i mianować nowy rząd. Ta zmiana nie oznaczała jednak porzucenia idei zachowania państwowości na terytoriach okupowanych w podziemiu. Aleksander Kamiński w *Kamieniach na szaniec* tak opisał reakcję młodego pokolenia, wychowanego w Polsce Niepodległej, na katastrofę września: *Szli milczący, zgryzieni, zdenerwowani, źli.*

Ten ciąg wydarzeń pozwala zadać pytanie – czy w tych dramatycznych chwilach sięgano myślą do doświadczeń tajnego państwa polskiego lat 1863-1865? Narracja Władysława Poboga-Malinowskiego oraz inne dokumenty tej epoki nie wskazują by odwoływano się bezpośrednio

do tej idei. W opowieści historyka widoczne jest jednak zjawisko umiłowania wolności wśród społeczeństwa jako cechy wyróżniającej Polaków. Przybierało różne formy. Wynikało zarówno z edukacji historycznej prowadzonej na różnych poziomach kształcenia jak i retoryki najważniejszych aktów prawnych. W obydwóch ustawach konstytucyjnych znalazły się zapisane słowa wdzięczności za odzyskanie niepodległości i szacunek dla wysiłku walczących o wolność. W ustawie konstytucyjnej z 17 marca 1921 roku pisano: *My, Naród Polski, dziękując Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i wytrwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swoje sprawie niepodległości poświęcały*. Konstytucja z 23 kwietnia 1935 roku traktowała państwo jako *wspólne dobro*. W świetle jej zapisów zostało ono *wskrzeszone walką i ofiarą najlepszych swoich synów*. Pamięć o wydarzeniach przeszłości stanowiła istotny element świadomości społecznej. Mimo opuszczenia kraju przez prezydenta, rząd i wodza naczelnego, trwały walki prowadzone przez różne oddziały wojskowe, które nie złożyły broni. Różne środowiska okazywały swoje niezadowolenie z okupacji po otrząśnięciu się z szoku spowodowanego efektami niemieckiej wojny błyskawicznej, stanowiącej pierwszy etap niszczenia państwa polskiego. W. Pobóg-Malinowski wskazał, że pod koniec 1939 roku istniało około 138 organizacji demonstrujących różne formy oporu. Aleksander Kamiński przypomniał o hasle wiszącym we wszystkich polskich szkołach zawierającym słowa Józefa Piłsudskiego: *Być zwyciężonym i nie ulec – to zwycięstwo*. Opór stać się miał najistotniejszym elementem programu przetrwania państwa. W tym samym czasie na emigracji działał rząd polski, którego premierem był Władysław Sikorski, reprezentujący interesy kraju i współpracujący z państwami sojuszniczymi. Sytuacja nie była więc porównywalna do tej z lat 1863-1865, kiedy tak ważnej instytucji brakowało. Rząd emigracyjny poczuwał się do obowiązku kierowania konspiracją krajową, by jej

działania były efektywne i chroniące w takim stopniu, w jakim to było możliwe, obywateli znajdujących się pod obcą i nieprzyjazną dla nich władzą.

Czym są państwa podziemne i z jakie struktury je tworzą? W tym przypadku przyjąć należy, że są tożsame z tymi, których działalność nie jest ograniczona żadnymi czynnikami zewnętrznymi. Państwo tworzą więc zarówno administracja cywilna, w jej licznych odmianach, jak i wojskowa, armia, sądownictwo, instytucje reprezentacyjne. W latach 1862-1864 wyróżnić możemy armię, administrację cywilną, sądownictwo i policję. Państwo podziemne lat 1939-1945 posiadało tych struktur więcej, było bardziej rozbudowane i wyspecjalizowane. W jego skład wchodziły także instytucje reprezentujące partie polityczne i inne stowarzyszenia społeczne w ich zakonspirowanych formach.

W pierwszej połowie listopada 1939 roku podjęto decyzję o utworzeniu odrębnej struktury administracyjnej zajmującej się działalnością konspiracyjną na okupowanych terytoriach Polski w granicach z 1 września 1939 r. Rada Ministrów przebywająca i obradująca na emigracji w dniu 8 listopada 1939 roku podjęła uchwałę o powołaniu Komitetu do Spraw Kraju. Na jego czele stanął generał Kazimierz Sosnkowski. W piśmie z dnia 13 listopada 1939 roku powołującym Komitet podpisanym przez generała Władysława Sikorskiego jako wodza naczelnego i prezesa Rady Ministrów podkreślono, że celem działania tej instytucji będzie *czuwanie nad wszystkimi sprawami związanymi z Krajem, z tajnymi wysiłkami Narodu zmierzającymi do wyzwolenia Rzeczypospolitej z okupacji wroga*. W dokumencie tym wyodrębniono *walkę czynną* jako jedną z metod działania. Termin ten zastosowano do wszelkich przedsięwzięć o charakterze militarnym. W tym dokumencie powołano także instytucję odpowiedzialną za

działania wojskowe. Został nim Związek Walki Zbrojnej, przemianowany następnie w Armię Krajową. Takie rozwiązanie miało charakter porządkujący, poprzez odpowiednią koordynację, wszelkich działań konspiracyjnych prowadzonych na terytoriach okupowanych. Widoczna była tu zatem idea centralizacji zarządzania wysiłkami społeczeństwa zmierzającymi do odzyskania wolności przez ośrodek zapewniający kontynuację działalności państwa polskiego.

W dniu 10 listopada 1939 roku Komitet uchwalił *Zasady organizacji pracy w kraju*. Powstały w ten sposób formalne podstawy porządkowania struktur podziemnych i koordynacji ich działalności. W latach 1862-1863 podobną rolę starał się pełnić Komitet Centralny Narodowy. Była to organizacja tajna związana z jedną opcją polityczną, jaką byli czerwoni. Najbardziej znanym dokumentem wypracowanym przez tę partię polityczną działającą nieformalnie, w konspiracji stały się *Zasady organizacji narodowej* (1862). Społeczny zasięg oddziaływania tych regulacji był ograniczony do zwolenników tego kręgu ideowego. Profil ideowy Rządu Narodowego powstania 1863 uległ znaczącemu poszerzeniu w momencie przystąpienia białych do ruchu. Prowadzona wspólnie walka stawała się podstawą współpracy i coraz lepszemu rozumieniu odmienności programowych. Rząd RP na emigracji dążył do objęcia zasięgiem swojego oddziaływania wszystkich opcji politycznych. Służyć miało temu zapisanie zasady apolityczności armii podziemnej. W *Zasadach organizacji pracy w kraju* znalazły się stwierdzenia: *1. ZWZ jest organizacją jednolitą, jedyną działającą na terenie Kraju i nie może być w żadnym wypadku związkiem kilku organizacji pokrewnych, 2. ZWZ jest organizacją ogólnonarodową, ponadpartyjną i ponadstanową, skupiającą w swych szeregach, bez względu na różnice przekonań politycznych i społecznych, wszystkich prawych Polaków pragnących walczyć orężnie z okupantami w warunkach pracy konspiracyjnej i odpowiadających*

pod każdym względem wysokim moralnym wymaganiom, jakie stawia wobec jednostki podobna praca. Działalność konspiracyjna stawiała się domeną określoną szczególnymi wymaganiami wobec tych, którzy zdecydowali się w niej uczestniczyć. Na szczycie hierarchii wartości stały miłość do Ojczyzny i gotowość poświęcenia się dla jej dobra. Przynależność społeczna i partyjna zostały usunięte z wartościowania postaw ludzkich. Podobnymi zasadami kierowały się organizacje konspiracyjne lat 1862-1863. Patriotyzm stanowił w nich podstawę doboru członków i tworzenia struktur tajnych. Od ZWZ, podobnie jak od oddziałów powstańczych 1863-1864, wymagano karności i dyscypliny. Wynikało to przede wszystkim z ogólnych zasad organizacji armii.

Poważnym problemem dla państwa tajnego lat 1862-1864 stał się pluralizm światopoglądowy. Rząd Narodowy w czerwcu 1863 roku oceniał go jako zjawisko mogące wywierać niepożądany wpływ na skuteczność działania. Konsekwencją takiego stanowiska stał się zakaz istnienia stowarzyszeń politycznych. Rząd RP 1939-1945 na emigracji pragnął maksymalnie zneutralizować znaczenie różnorodności światopoglądowej dążąc do podporządkowania jej idei niepodległości i uczuciom miłości wobec Ojczyzny. Ten przykład wskazuje, że mimo upływu lat, pojawiały się podobne problemy generalne w istnieniu struktur podziemnych. Nadzwyczajne sytuacje wymagały tworzenia rozwiązań odmiennych od tych występujących w czasie pokoju.

Jedną z ważnych instytucji nie znajdujących warunków działania w trakcie wojny był parlament. W tajnym państwie polskim lat 1862-1864 nie wykształciła się instytucja reprezentacyjna. Wojna stanowi z reguły czynnik uniemożliwiający wyłonienie takich struktur. W sytuacji nadzwyczajnej nie jest możliwe przeprowadzenie wyborów

spełniających odpowiednie standardy. W trakcie istnienia polskiego państwa podziemnego lat 1939-1945 w pierwszym jego etapie parlament – Sejm i Senat zostały rozwiązane. Na emigracji powstała Rada Narodowa, której członkowie pochodzili z nominacji. Miała pełnić rolę parlamentu zastępczego. Wraz z rozwojem administracji cywilnej konspiracji krajowej tworzono struktury skupiające reprezentantów różnych partii politycznych. Znaczące dla tego procesu było powstanie instytucji delegata Rządu na kraj i związanych z nim instytucji Biura i Delegatury. Oznaczało ono bowiem wyodrębnienie administracji cywilnej i nadanie jej roli bardzo wysokiej rangi. Miała ona nie tylko wspomagać Armię Krajową lecz zajmować się również społecznymi kwestiami bieżącymi. Reprezentantami partii politycznych były kolejno Polityczny Komitet Porozumiewawczy (do 21 marca 1943), Krajowa Reprezentacja Polityczna (do 8 stycznia 1944), Rada Jedności Narodowej. Takie instytucje przedstawicielskie nie istniały przy strukturach administracji cywilnej Rządu Narodowego. Oprócz tego działały Rada Narodowościowa i Rada Pomocy Żydom. Instytucje te zajmowały się kwestiami etnicznymi. Ich działanie wiązało się z problemem wieloetniczności Polski Niepodległej. Zadaniem tych instytucji stało się wypracowanie korzystnych rozwiązań w tej sferze. Przedmiotem ich zainteresowania były głównie kwestie ludności żydowskiej i ukraińskiej oraz relacji z narodem rosyjskim. W tym przypadku model państwa podziemnego lat 1939-1945 był odmienny od tajnych struktur lat 1862-1864. Kwestia różnorodności światopoglądowej nie mogła zostać wyeliminowana również z życia kraju pod okupacją w jego dwudziestowiecznej formie. Instytucje reprezentujące partie polityczne stały się miejscem ożywionych dyskusji dotyczących wszystkich kwestii bieżących. Państwo podziemne w jego dwudziestowiecznej edycji wymagało otwartości światopoglądowej i ideowej. Stanowić ona miała drogę do wypracowywania wspólnych celów i realizacji zadań na drodze dyskusji, negocjacji, uzgadniania stanowisk. Wspomniane instytucje

reprezentacyjne były przejawem zjawiska odbudowywania przez rząd RP na emigracji pluralizmu jako wartości politycznej. Doświadczenie września 1939, okupacji kraju, rozszerzanie niemieckiego panowania nad Europą, wymagało odejścia od formuły państwa o silnym systemie prezydenckim, z marginalizowaną rolą parlamentu, partii politycznych i ich funkcji społecznych. Państwo podziemne lat 1939-1945 stało się ważnym elementem pamięci i historiografii związanej z wieloma nurtami ideowymi.

W warunkach okupacji, podobnie jak konspiracji 1862-1864, istniał problem definiowania patriotyzmu i zdrady. To zjawisko dotyczyło wszystkich sfer działalności państw podziemnych – wojskowej, cywilnej, sądowej i policyjnej. Prowadzona walka sprawiła, że postawy niepatriotyczne, uznawane za zdradę, karano śmiercią. To zjawisko występowała zarówno w państwie tajnym lat 1862-1864, jak i podziemnym lat 1939-1945. Z relacji Aleksandra Kamińskiego zamieszczonych w *Kamieniach na szaniec* wynika, że struktury cywilne państwa podziemnego zdawały sobie sprawę, że postawy patriotyczne mają swoje liczne uwarunkowania. Z tego powodu jednym z głównych zadań małego sabotażu stało się edukowanie własnego społeczeństwa. A. Kamiński pisał, że polegało ono na *przyprawianiu do porządku kanalii, uczenie ludzi o małym wyrobieniu obywatelskim rozumem, upowszechnianie haseł walki cywilnej*. Zajmowali się tym młodzi żołnierze podziemia-członkowie Szarych Szeregów. Edukacja taka przybierała różne formy, m.in. przesyłanie listów, wybijanie szyb, nękanie telefonami, wypisywanie nieprzyjaznych haseł na murach pod adresem pojedynczych osób lub środowisk, np. uczęszczających do kina. Podobne formy działania odnaleźć można w okresie manifestacji patriotycznych 1861 roku, np. wybijanie szyb w mieszkaniach, w których odbywały się bale.

Jednym z istotnych zadań polskiej administracji na emigracji i współdziałającej z nią krajowej stało się czuwanie nad tym by podejmowane środki walki z okupantem były jak najmniej szkodliwe dla społeczeństwa. W ciągu upływu lat rola polskich ośrodków władzy działających na terenach okupowanych ulegała zwiększeniu. Efektem finalnym działań miało być dobrze przygotowane powstanie służące odbudowie państwowości. Administracja cywilna współdziałająca z wojskową pełnić miała rolę instytucji troszczącej się o społeczeństwo.

Członkowie państwa podziemnego czcili rocznice narodowe. Były to wydarzenia, które mogły stać się powodem dumy. Za takie uznano rocznicę konstytucji 3 maja i 11 listopada jako datę restytucji państwa polskiego. Świącenie tych dni stało się przedłużeniem tradycji świąt narodowych Polski Niepodległej. W grupie tych szczególnie ważnych świąt nie było takich, które wiązałyby się z powstaniem 1863 roku.

Aleksander Kamiński stworzył w *Kamieniach na szaniec* portret i profil konspiratora, młodego człowieka, od którego zależała efektywność działania wszystkich struktur państwa podziemnego. Można tu postawić pytanie – czy inspirowały go wydarzenia lat 1863-1864? Z relacji zapisanej we wspomnianym dziele wynika, że raczej nie. Inspirację dla przedsięwzięć konspiracyjnych w pierwszym okresie istnienia struktur podziemnych stanowiła działalność Józefa Piłsudskiego, rewolucja 1905 r., czyny Organizacji Bojowej PPS. Wydarzenia 1863-1864 były bardziej odległe czasowo. Powstanie 1863 nie zakończyło się sukcesem. Jego trwanie nie doprowadziło do odrodzenia państwa polskiego. Nakreślona przez A. Kamińskiego postać konspiratora to osoba działająca racjonalnie, podejmująca ryzyko tylko wówczas jeśli daje się ono zamienić na sukces. Mimo romantycznego

tytułu, dzieło A.Kamińskiego prezentowało postawy służące efektywnej walce a nie tylko teatralnej demonstracji, która mogła kosztować życie. Jedną z istotnych cech konspiratora miało być dobre, profesjonalne wykształcenie wojskowe.

Cele istnienia i konstruowania dwóch państw podziemnych 1862-1864 i 1939-1945 były odmienne. Pierwsze z nich, w dużym stopniu, służyć miało prowadzonej walce z wrogiem, olbrzymim państwem rosyjskim. Tworzenie i działanie armii, administracji cywilnej, policji i sądownictwa odbywało się w warunkach bojowych. Przygotowania do konstrukcji takiej struktury były prowadzone od około roku. To czas bardzo krótki. Państwo 1862-1863 nie było najlepiej zorganizowane. Nie sprawdziła się idea dyktatora powstania jako koordynatora działań bojowych, rząd obradował kolegialnie, brakowało wyodrębnionej funkcji premiera. Nie najlepsza była łączność. Najczęściej prowadzono ją systemem kurierskim. Celem działania była jednak skuteczna walka o odzyskanie wolnej Ojczyzny. Państwo podziemne 1939-1945 było zdecydowanie lepiej zorganizowane. Wykorzystywało doświadczenia państwowości 1918-1939. Tworzenie poszczególnych instytucji i relacje pomiędzy nimi było koordynowane przez rząd RP na emigracji. Bardziej stabilne było także finansowanie tych struktur. Celem działania tej struktury było przygotowanie skutecznej walki o odzyskanie niepodległości. Formuła jej nie została zdecydowanie określona. Mogło nim być zarówno zakończone sukcesem powstania jak i regularna wojna wsparta przez sojuszników. Nieporównywalne były także metody łączności. Państwo podziemne korzystało z nowoczesnych metod. Była to łączność radiowa oraz telefoniczna, w ostatniej fazie można też mówić o lotniczej. W przypadku państwa 1863-1864 celem stało się trwanie powstania oraz dokonanie ważnych reform społecznych. Było to państwo budowane w trakcie walki.

Jednym z istotnych podobieństw sytuacji lat 1862-1864 i 1939-1945 był rozwój prasy konspiracyjnej. Wydawane były liczne tytuły związane z różnymi orientacjami politycznymi. Prasa służyła walce z wrogiem oraz wewnętrznej komunikacji społeczeństwa wspierającego wysiłki zmierzające do odzyskania niepodległości. Państwo podziemne 1939-1945 wydawało dzienniki urzędowe.

Szkolenie armii podziemnej w latach 1939-1945 odbywało się w dłuższej przestrzeni czasowej niż w okresie tajnego państwa polskiego 1863-1863. Uczestniczyli w nim oficerowie armii polskiej przebywający na terenach okupowanych. Przekazywali swoją wiedzę i umiejętności kolejnym rocznikom ochotników zgłaszających się do szeregów Związku Walki Zbrojnej/Armii Krajowej. Bardziej profesjonalne szkolenie przynosiło lepsze efekty bojowe. Zaopatrzenie w broń było koordynowane przez administrację polską przebywającą na emigracji. Te sfery działalności były zdecydowanie lepiej zorganizowane ze względu na bliskie doświadczenia państwa – Polski Niepodległej. Stanowiło istotny czynnik decydujący o efektywności działalności sfery militarnej.

Wśród symboli manifestacji patriotycznych 1861 roku i powstania 1863-1864 roku znajdowała się kotwica. Znak ten odgrywał dużą rolę w państwie podziemnym 1939-1945. Oparto na nim symbol Polski Walczącej. Kojarzyła się z różnymi formami działalności militarnej, w tym Armią Krajową. Kotwica jako znak nadziei łączyła pokolenia powstańców 1863 i podziemnego państwa 1939-1945. Niektórzy działacze podziemia przyjmowali pseudonimy nawiązujące do historii powstania styczniowego. Najbardziej znanym był Antoni Pajdak, należący do ruchu socjalistycznego (PPS-WRN), członek parlamentu

podziemnego oraz rządu krajowego. Używał pseudonimów „Okrzejski” i „Traugutt”. Tym drugim podpisana została wiadomość o utworzeniu Krajowej Rady Ministrów, na której czele stał Delegat Rządu na Kraj jako wicepremier Rządu RP (3 maja 1944). Pokolenie Krzysztofa Kamila Baczyńskiego miało poczucie życia w *czasie kalekim*. Wojna traktowana była jako nieuchronność, która kształtuje losy młodych Polaków i wymaga od nich ofiar w różnych przestrzeniach historycznych. Podobieństwo sfery emocjonalnej uczestników konspiracji 1862-1864 i 1939-1945 było bardzo rozległe. Te odległe pokolenia, motywowała miłość Ojczyzny, stanowiąca podstawowe i porządkujące ich osobowość uczucie, . Walczących w różnych czasach i warunkach łączyła sfera hierarchii wartości. Na jej szczycie znajdowała się niepodległość i państwo pozwalające realizować cele wspólnotowe.

prof. Alicja Kulecka